

4 Besluit

4.1 Samenvatting

In deze inventarisatie is getracht belangrijke Nederlandse onderzoeken naar lezen en leesgedrag bijeen te brengen en hun conclusies te beschrijven. De onderzoeken zijn in drie hoofdstukken gerangschikt. Deze corresponderen met drie vragen die van belang zijn voor een beleid ter bevordering van het lezen.

- 1 Hoeveel wordt er door Nederlanders in boeken, kranten en tijdschriften gelezen?
- 2 Wat zijn determinanten van het leesgedrag?
- 3 Hoe is het leesklimaat in Nederlandse gezinnen, scholen en andere instellingen. Welke activiteiten ondernemen instellingen op het gebied van lezen en leesbevordering? Wat zijn mogelijkheden om het lezen te bevorderen?

In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat Nederlanders gemiddeld 5 uur per week lezen. Achter dit gemiddelde schuilen echter grote verschillen tussen sociale groepen en leeftijds-categorieën. Ongeveer 30% van de Nederlandse bevolking leest geen boeken en het ziet er naar uit dat jongere generaties en lager opgeleiden het minst lezen. Kinderen onder de 12 jaar lezen over het algemeen redelijk veel; slechts 4 tot 8% van hen leest geen boeken in de vrije tijd. Met het oog op leesbevordering is het van belang om te weten of er tegenwoordig daadwerkelijk minder wordt gelezen dan enkele decennia geleden. Dat blijkt zeker op te gaan voor groepen die al weinig lezen: jongeren en lager opgeleiden. De kloof tussen lezers en niet-lezers, zo valt hieruit af te leiden, is dus groter geworden. De daling doet zich met name voor bij het lezen van boeken en kranten. Dat het aantal uitleningen bij bibliotheken in dezelfde periode aanzienlijk steeg, strookt niet met deze ontwikkeling.

De daling van de tijd die aan lezen wordt besteed, lijkt samen te hangen met algemenere maatschappelijke en culturele ontwikkelingen. Zo is het aantal mogelijke vrijetijdsbestedingen toegenomen en ontbreekt het veel mensen aan de rust om te lezen, doordat het bestaan omslachtiger werd. Ook zijn de condities voor overdracht van het lezen aan jongere generaties ongunstiger geworden. Er zijn bovendien nog steeds groepen kinderen en volwassenen die moeite hebben met lezen. Tussen de 10 en 20% van de bevolking is niet voldoende functioneel gealfabetiseerd. Extra aandacht, zowel voor het lezen in de vrije tijd als voor leesvaardigheid, is dus gerechtvaardigd.

In het tweede hoofdstuk is nagegaan welke factoren van invloed zijn op het leesgedrag. Inzicht in deze factoren kan leiden tot beter zicht op de mogelijkheden en onmogelijkheden van leesbevordering.

Literaire socialisatie in het gezin en op school lijken de belangrijkste determinanten van leesgedrag te zijn. De periode waarin deze socialisatie zich voordoet, lijkt samen te vallen met de leeftijd waarop kinderen gevoelig zijn voor een kennismaking met lezen. Familietradities en

de wijze waarop literaire socialisatie plaatsheeft, lijken van belang voor het leesgedrag, ook al is de invloed op langere termijn niet geheel duidelijk. Met name op jonge leeftijd lijken leesbevordering en taalstimulering in het gezin hand in hand te gaan. Voorlezen is aantoonbaar gunstig voor de latere leesvaardigheid.

Ook collega's, vrienden en partners hebben invloed op het leesgedrag en dan vooral op de keuze van de lectuur. De hoeveelheid vrije tijd is eveneens van invloed op het leesgedrag, terwijl financiële middelen, althans in Nederland, daarin geen rol spelen. Of de massamedia een rol kunnen spelen bij de verspreiding van het lezen is onduidelijk. Wel is aangetoond dat zij invloed hebben op de keuze van titels.

Gezien de gevoelige leeftijden voor de kennismaking met lezen en het feit dat vooral het gezin en de school belangrijk zijn voor de overdracht ervan, lijkt de school de meest geëigende instelling voor leesbevordering. Ook kan gedacht worden aan instellingen als kinderopvangcentra en peuterspeelzalen. Bibliotheken en boekhandels zouden daarbij flankerend en ondersteunend kunnen optreden.

Naar aanleiding van de conclusie in hoofdstuk twee dat scholen en peuterspeelzalen belangrijke instellingen zijn voor leesbevordering en dat het literaire klimaat thuis eveneens van belang is voor de overdracht van het lezen, kwam in hoofdstuk drie de vraag aan de orde hoe het gesteld is met het literaire klimaat in deze instituties. Een antwoord daarop kan ons iets zeggen over mogelijkheden voor leesbevordering. Verder werd het leesbevorderende effect van bepaalde activiteiten bekeken.

Samenvattend kan gesteld worden dat in Nederlandse gezinnen, scholen, peuterspeelzalen, bibliotheken en boekhandels nog niet alle aanwezige mogelijkheden voor de overdracht van het lezen worden benut. Er bestaan om te beginnen nog grote verschillen in de mate waarin kinderen in Nederland thuis met lezen in aanraking komen. Vrijwel alle ouders houden op met voorlezen als hun kind zelf kan lezen. In peuterspeelzalen en kinderopvangcentra wordt veel waarde gehecht aan voorlezen, maar het ontbreekt er vaak aan financiële middelen, informatie en deskundigheid.

Over lezen in het onderwijs valt veel te zeggen. Leesbevordering kan immers moeilijk los worden gezien van andere aspecten van het leesonderwijs. Het is moeilijk algemene uitspraken te doen over het leesbevorderend gehalte van het basisonderwijs, omdat daar geen representatieve gegevens over bestaan. Wel lijkt de aandacht voor lezen en kinderboeken nogal eenzijdig te bestaan uit voorlezen en vrij lezen. Ook wordt wel opgemerkt dat het leesonderwijs het lezen juist onaantrekkelijk maakt voor leerlingen, omdat lezen wordt aangeleerd in losse, technische deelvaardigheden.

In het voortgezet onderwijs staat literatuur verplicht op het programma.

Een probleem is hier dat leerlingen in deze leeftijd meestal minder gaan lezen. Over de meest wenselijke invulling van het literatuuronderwijs bestaan verschillende opvattingen. Globaal

onderscheidt men een ervaringsgerichte, affectieve aanpak en een meer leerstofgerichte, cognitieve aanpak. Het schaarse onderzoek naar de twee methoden wijst uit dat beide invalshoeken waarschijnlijk belangrijk zijn. Oud-havo- en oud-vwo-leerlingen geven aan dat zij onvoldoende op de hoogte zijn van recente literaire ontwikkelingen en van sociale, culturele en politieke achtergronden van literatuur. Dit wijst erop dat de tendens op scholen om zich steeds meer te richten op de overdracht van losse, overdraagbare vaardigheden, ongunstig is met het oog op leesbevordering.

Het meeste onderzoek naar onderwijs en lezen betreft het lezen van boeken. De rol van de school in de overdracht van het krant lezen is nauwelijks onderzocht en 'media-opvoeding' lijkt nog in de kinderschoenen te staan.

Boekhandels en vooral bibliotheken ondernemen veel activiteiten op het gebied van lezen en leesbevordering. Boekhandels lijken zich daarbij te beperken tot 'leesintensiverende' activiteiten en vooral uit te zijn op verkoopeffecten op de korte termijn. Bibliotheken daarentegen trachten, onder andere door samenwerking met scholen, ook niet-lezende groepen te bereiken. De activiteiten in samenwerking met scholen zijn echter vaak nogal eenzijdig en soms eerder gericht op het werven van leden dan op de bevordering van het lezen zelf.

Er is weinig onderzoek gedaan naar mogelijkheden voor leesbevordering. Activiteiten op dat gebied worden vaak niet geëvalueerd en zelden gaat men na wat de effecten zijn. Uit het weinige onderzoek dat er is, blijkt wel dat leesbevorderingsactiviteiten op scholen een uitwerking kunnen hebben op de leesmotivatie van leerlingen. En het is mogelijk gebleken om ouders te betrekken bij buitenschoolse taalstimulering.

4.2 Bedreigingen en kansen voor het lezen

Op basis van de beschreven onderzoeken is het mogelijk om bedreigingen en kansen voor het lezen te formuleren en enkele aanbevelingen voor leesbevordering te doen. De inventarisatie wordt afgesloten met een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek.

Bedreigingen voor het lezen

De toename van het aanbod aan vrijetijdsbestedingen - waaronder de visuele media - vormt een bedreiging voor het lezen. De culturele veranderingen van de laatste decennia brachten ook kwalitatieve veranderingen teweeg in de vrijetijdsbesteding: er is een afwisselender en vluchtiger patroon van vrijetijdsbesteding ontstaan. Als gevolg daarvan nam de aandacht voor boeken en kranten af, alleen niet voor tijdschriften. Het is niet duidelijk of deze culturele veranderingen ook hun weerslag hebben op de manier waarop literaire socialisatie plaatsheeft in gezinnen (en andere instellingen). Evenmin is duidelijk of de invloed van deze veranderingen nog sterker zal worden ten aanzien van het lezen of dat de belangrijkste veranderingen in de leesgewoonten zich nu al hebben voltrokken.

Uitgeverijen brengen een groot en snel wisselend aanbod aan titels uit. Daardoor zien potentiële lezers zich voor een keuzeprobleem gesteld en moeten ze zich erg veel moeite getroosten om van dat aanbod op de hoogte te blijven en om een verantwoorde selectie te maken. Informatievoorziening over dat aanbod lijkt niet altijd aan te sluiten bij de informatie-

behoefte van lezers en legt sterk het accent op individuele titels. Ook krijgt maar een klein gedeelte van de verschenen titels aandacht in de media. Het is niet onderzocht of het keuzeprobleem 'leesbelemmerend' werkt bij potentiële lezers.

Juist onder potentiële lezersgroepen is de tijdsdruk in het dagelijks leven toegenomen; door de groei van het aantal kleine huishoudens nemen zorgtaken relatief meer tijd in beslag. De combinatie van werk en zorgtaken van beide partners, maakt dat er weinig rust is voor activiteiten als lezen. Uitstel van bepaalde vormen van cultuurparticipatie vanwege de hoge tijdsdruk in een bepaalde levensfase, leidt soms tot afstel. Het is niet onderzocht of deze groep het lezen ook minder op hun kinderen overdraagt, door bijvoorbeeld minder voor te lezen.

De mogelijkheden voor cultuuroverdracht tussen volwassenen en kinderen zijn kleiner geworden. Jongeren gaan namelijk langer naar school en oriënteren zich daardoor gedurende een groter deel van hun leven alleen op leeftijdsgenoten. En intussen is bij ouders en andere volwassenen een grotere tolerantie ontstaan ten aanzien van afwijkende vormen van vrijetijdsbesteding en cultureel gedrag.

De vermindering van de belangstelling voor het lezen onder jongeren werkt cumulatief, tenzij de belangstelling op latere leeftijd alsnog ontstaat. Het is immers niet waarschijnlijk dat mensen die zelf niet lezen, het lezen overdragen op hun kinderen.

De kwaliteit van het leesonderwijs en het literaire klimaat in basisscholen vormt, zo lijkt het, soms een bedreiging voor het lezen. Sommigen wijzen erop dat scholen zich meer zijn gaan richten op het aanleren van functionele vaardigheden dan op het overdragen van kennis.

Hierdoor zou literatuur in een ondergeschikte positie raken en wordt evenmin de historische, culturele en maatschappelijke kennis overgedragen die van belang is bij het lezen.

Leesonderwijs op de basisschool richt zich vooral op het aanleren van losse deelvaardigheden, hetgeen volgens sommigen de motivatie van leerlingen om zelf te lezen niet ten goede komt. Scholen slagen er trouwens nog niet in om alle leerlingen op te leiden tot een aanvaardbaar leesvaardigheidspeil. Een meer expliciete aanpak van klankletterkoppelingen bij het aanvankelijk lezen kan daar, volgens sommigen, iets aan bijdragen. Uit het schaarse onderzoek naar het leesklimaat op basisscholen blijkt dat leerkrachten nogal eenzijdig omgaan met kinderboeken. Of zich historisch gezien veranderingen hebben voorgedaan in het literaire klimaat en de kwaliteit van het leesonderwijs op school, is niet duidelijk.

De leesprestaties van leerlingen en hun motivatie tot lezen zijn nooit geheel terug te voeren op de kwaliteit van het onderwijs. Een groot deel van de verschillen in leesprestaties ligt al besloten in de voorschoolse taalverwerving en de mate waarin lezen en schrijven thuis functioneel worden beoefend.

Het voortgezet onderwijs houdt nog vrij sterk vast aan traditionele vormen van literatuuronderwijs, die weinig rekening houden met de affectieve component van lezen. De opleiding van leerkrachten Nederlands is niet altijd even toereikend. En bovendien volgen leerkrachten weinig nascholing.

Veel leerlingen komen in het voortgezet onderwijs terecht met een geringe motivatie om te lezen. Het literatuuronderwijs kan daardoor niet steunen op de leeservaring van leerlingen.

Geregeld is er sprake van een tweedeling in de maatschappij tussen goed opgeleide, werkende mensen en laagopgeleiden met weinig kansen op de arbeidsmarkt. De laatste groep zou minder cultureel actief zijn dan de eerste en meer televisie kijken. Deze tweedeling lijkt zich voort te zetten: kinderen uit milieus met minder maatschappelijke kansen, blijken ook minder kans te hebben op schoolsucces.

Naast deze tweedeling, die ook te zien is in de cijfers van het tijdbestedingsonderzoek, lijkt zich nog een andere af te tekenen. Uit empirisch onderzoek naar leesgedrag blijkt namelijk dat factoren als inkomen en opleidingsniveau maar gedeeltelijk iets zeggen over het leesgedrag (cultureel en economisch kapitaal vallen niet meer samen). Ook lijkt de tendens van een hoger opgeleide jeugd zich niet te vertalen in een grotere participatie van de jeugd in traditionele cultuurvormen. Deze bevindingen suggereren het bestaan van een tweedeling tussen een cultureel en maatschappelijk georiënteerde groep en een groep die meer hedonistisch en materieel georiënteerd is. Een bevestiging daarvoor is ook te vinden in het gegeven dat lezen vaak samengaat met andere vormen van cultuurparticipatie, terwijl niet-lezen vaak samengaat met sportbeoefening. Deze niet- of minder-lezende groep zou dan maar ten dele samenvallen met de economische onderlaag. Een dergelijke stelling vereist echter verfijnder sociologisch onderzoek naar de overdracht van culturele en maatschappelijke normen en waarden.

Kansen voor het lezen

Afgezien van de hierboven beschreven bedreigingen voor het lezen, zijn er ook omstandigheden die kansen bieden voor het lezen bieden.

Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking is de afgelopen decennia sterk gestegen. Een groot deel van de Nederlanders heeft enige jaren literatuuronderwijs genoten en beschikt over een historisch en maatschappelijk interpretatiekader voor het lezen van allerlei soorten teksten. Dit heeft echter vooralsnog niet geleid tot een grotere participatie in het lezen.

De audiovisuele media kunnen ook een kans betekenen voor het lezen, als op radio en televisie meer aandacht aan lezen en leesmateriaal zou worden besteed en als programma's erin zouden slagen mensen te verleiden tot lezen. Uit onderzoek is nog niet duidelijk geworden of door middel van deze media het lezen bevorderd kan worden.

Een aantal bevindingen wijst erop dat leesbevordering de motivatie tot lezen bij kinderen en jongeren kan doen toenemen: leespromotie-activiteiten op de basisschool kunnen de leesmotivatie van leerlingen in gunstige zin beïnvloeden, juist als die kinderen uit een omgeving komen waarin niet veel wordt gelezen.

Ook scholen voor voortgezet onderwijs zijn in staat om de leesmotivatie van leerlingen positief te beïnvloeden. Daarvoor moeten leerlingen geleidelijk en op een gestructureerde wijze worden voorbereid op het zelfstandig lezen en kiezen van boeken.

Uit het schaarse onderzoek naar het leesklimaat in scholen is af te leiden dat nog niet alle scholen de mogelijkheden voor leesbevordering optimaal benutten. Er wordt op basisscholen bijvoorbeeld wel met kinderliteratuur gewerkt, maar leerkrachten blijken er nogal eenzijdig mee om te gaan. Dit is niet alleen een bedreiging voor het lezen, maar ook een kans: er valt nog iets te verbeteren aan het literaire klimaat in scholen.

Door uitgevers en boekhandelaren kan nog meer moeite worden gedaan om boekenkopers inzicht te geven in het aanbod en door de juiste informatie te verschaffen voor het maken van een keuze uit dat aanbod. Zo zou in flapteksten minder met citaten uit recensies moeten worden gewerkt en meer informatie moeten worden gegeven over het soort leeservaringen dat de lezer kan verwachten.

Er kan nog het een en ander worden verbeterd in de samenwerking tussen scholen, bibliotheken en boekhandels op het gebied van leesbevordering. Boekhandels en bibliotheken moeten zich niet uitsluitend richten op korte-termijneffecten voor de verkoop of het ledenbestand, maar ook nieuwe klanten of leden onder niet-lezers trachten te werven. De meeste kinderen in de basisschoolleeftijd lezen veel en noemen lezen een van de favoriete vrijetijdsbestedingen. Deze kinderen beschikken over een basis om later ook van lezen te houden.

Uit het Interview-onderzoek 'Jongeren '93' blijkt dat jongeren zich weer meer op ideële waarden en minder op materiële zaken oriënteren. Wellicht biedt dit ook kansen voor het lezen.

De nu volgende ontwikkelingen zijn niet onderzocht, maar vormen wel kansen voor het lezen: Er bestaat een toenemende aandacht voor lezen en leesbevordering binnen het onderwijs, het bibliotheekwerk en andere kringen. Nederland heeft nog steeds een goed leesklimaat. Er is een groot aantal activiteiten en initiatieven op literair gebied en een zeer fijnmazig netwerk van openbare bibliotheken en boekhandels. En nog altijd zegt tweederde van de Nederlanders van lezen te houden. De dienstverlenende en culturele sector wint aan betekenis en dat maakt het vermogen om te lezen belangrijker.

4.3 Aanbevelingen voor leesbevordering

Alle leeftijdsgroepen

- activiteiten gericht op keuze uit boekenaanbod;
- meer boeken in de media, ook in algemenere programma's;
- lezen in verband brengen met andere belangstellingsgebieden;
- aanbodzijde: minder boeken, duidelijker informatie en presentatie;
- scholen: lezen en literatuur onderwijzen in samenhang met andere onderwerpen/vakken.

Voorschoolse leeftijd

- pre-literaire activiteiten: voorlezen, versjes, liedjes, verhalen;
- taalstimulering;
- lees- en schrijfmateriaal in directe omgeving brengen van kinderen.

Begin basisonderwijs

- bij zwakke lezers: gestructureerde aanpak van leesonderwijs met aandacht voor auditieve analyse;
- voorlezen en stimulering ouders tot voorlezen;

- stimulering tot zelf lezen;
- activiteiten om boekenkeuze te leren maken;
- instructie in begrijpend lezen;
- activiteiten rond de inhoud van boeken;
- functie van lezen en leesplezier integreren in leesonderwijs.

Vervolg basisonderwijs

- instructie in begrijpend lezen;
- aandacht voor boeken en selectie van boeken;
- media-opvoeding;
- boeken niet alleen beoordelen op volwassen criteria;
- stimuleren tot zelf lezen;
- voorlezen, stimuleren ouders tot voorlezen;
- affectieve en functionele kant van lezen integreren in leesonderwijs.

Voortgezet onderwijs

- voorbereiden op zelfstandig kiezen en lezen;
- aandacht voor overgang jeugdliteratuur naar volwassenenliteratuur;
- aandacht voor affectieve kant van lezen;
- aandacht voor achtergrondkennis en literaire kennis als basis om verder zelfstandig te lezen;
- media-opvoeding: aandacht voor verschillende media en hun werking;
- voorlezen;
- uitproberen verschillende werkvormen en benaderingen (niet te eenzijdig);
- lezen in samenhang met andere vakken en onderwerpen;
- stimulering tot krant lezen, stimulering ouders om zich te abonneren op een krant;
- selectie van boeken die aansluiten bij de belangstelling van leerlingen.

Volwassenen

- leesonderhoudende en leesbevorderende activiteiten;
- vanaf 25 jaar ontstaat weer meer belangstelling voor lezen: daarop inspelen in media;
- aandacht voor lezen op het werk;
- cursussen over boeken en literatuur voor verschillende groepen, onder andere ook voor incidentele lezers;
- informatie over recente ontwikkelingen in literatuur via televisie en bijvoorbeeld een tijdschrift;
- mensen die wegens tijdgebrek zijn opgehouden met lezen, weer stimuleren tot lezen;
- ouders aanzetten tot voorlezen, zelf lezen en tot het stimuleren van hun kinderen; wijzen op belang voorbeeldgedrag;
- basiseducatie en volwasseneneducatie: stimuleren tot voorlezen van kinderen, voorleescursus in lesprogramma basiseducatie/volwasseneneducatie.

4.4 Aanbevelingen voor verder onderzoek

Op de volgende terreinen vertoont het onderzoek naar lezen nog witte vlekken: de uitgangssituatie, de mogelijkheden voor interventie en, in longitudinaal perspectief, determinanten, motivaties en leeswijzen. Wat betreft de uitgangssituatie: er is nog onvoldoende bekend over het totale leesgedrag, met name over de vraag hoeveel tijd men besteedt aan lezen voor werk en studie en aan vrijetijds-lezen. Ook bestaat nog geen landelijk representatief onderzoek naar het leesklimaat in scholen en gezinnen. Er zou periodiek onderzoek kunnen worden verricht naar het leesgedrag van kinderen en er kan nog meer inzicht worden verkregen in het leesgedrag van allochtonen. Gezien het belang van het onderwijs voor het lezen, is het zinvol te onderzoeken op welke wijze leerkrachten op pabo's en lerarenopleidingen leren om lees- en literatuuronderwijs te geven.

Uit onderzoek naar determinanten van het leesgedrag is het een en ander bekend over de invloed van het gezin, de school en andere factoren. Het gezin en de opleiding bleken grote invloed te hebben op het (latere) leesgedrag. Dit soort onderzoek is doorgaans cross-sectioneel (op een moment gemeten) of retrospectief (achteraf vastgesteld). Daardoor blijft onzichtbaar hoe het leesgedrag van iemand en diens houding ten opzichte van lezen zich in de loop van de tijd ontwikkelt.

Minder bekend is of de houding ten opzichte van het lezen zich op een bepaalde leeftijd stabiliseert, welke rol het gezin en het onderwijs spelen op de langere termijn en hoe de interactie is tussen deze invloedsfactoren. Wat betreft onderwijs hoeft daarbij niet alleen gedacht te worden aan de invloed van literatuur- en leesonderwijs, maar is ook de invloed van vakken als geschiedenis en maatschappijleer interessant.

Factoren die gedurende andere levensfasen een rol spelen in het leesgedrag zijn ook nog vrij onbekend, bijvoorbeeld de invloed van vervolgopleidingen en beroepen. Verandert het leesgedrag als iemand veel moet lezen voor zijn werk? Bestaat er verschil in leesgedrag tussen technische en culturele beroepsgroepen?

Nog een onderbelicht terrein is het gebruik van verschillende media en hun samenhang. Op welke wijze, voor welke doeleinden en met welke motieven gebruiken mensen verschillende media? Bestaat er zoiets als een afzonderlijke leesmotivatie, die losstaat van motivaties voor andere vormen van mediumgebruik? In het verlengde daarvan ligt de vraag welk soort lezen of mediumgebruik bevorderd zou moeten worden.

Over de mogelijkheden voor interventie en over instrumenten voor leesbevordering is nog zeer weinig bekend. Het is opvallend dat de effectiviteit van leesbevorderingsactiviteiten zelden wordt onderzocht, net zomin als het effect van werkvormen en methoden in het literatuuronderwijs. Literatuurdidactisch onderzoek en empirisch literatuurwetenschappelijk onderzoek zouden zich bij uitstek lenen voor studies naar de samenhang tussen leesmotivatie, persoonskenmerken, tekstkenmerken en instructiemethoden. Of naar de rol die audiovisuele media kunnen vervullen in leesbevordering. Om tot een gerichte inzet van leesbevorderingsmiddelen

te komen, is het zeer belangrijk om de effectiviteit van de bestaande instrumenten te onderzoeken.

Literatuurlijst

- Aarnoutse, C., Waar moet een goede leesmethode aan voldoen?, in: *School en begeleiding* 7, 1990, pp. 35-39.
- Aarnoutse, C., Begrijpend lezen in het basisonderwijs, in: P. Reitsma en M. Walraven, *Instructie in begrijpend lezen*, pp. 129-142. Delft, 1991.
- Andringa, E. en D. Schram, *Literatuur in functie. Empirische literatuurwetenschap in didactisch perspectief*, Houten, 1990.
- Bavel, M. van, Leesbereidheid in het secundair onderwijs, in: *Werkblad voor de Nederlandse didactiek*, vol. 18, 1989.
- Beentjes, J.W.J., *Studies on children's television viewing and reading*, proefschrift Leiden, 1990.
- Bekkering, H., Het gelijk van de Belgen, in: *Tsjip - Tijdschrift voor literaire vorming* 3/1, april 1993, pp. 43-52.
- Bevers, A.M., Cultuurspreiding en publieksbereik, van volksverheffing tot marktstrategie, in: I. van den Berg en S. de Sitter, *Kunst en overheid, beleid en praktijk - Inleidende teksten*, Amsterdam, Boekmanstichting/UvA, 1990.
- Bibliotheekgebruik door jeugd*, verslag van een landelijk onderzoek onder jongeren in de leeftijd van 10 tot 20 jaar, Den Haag, NBLC, 1991.
- Blok, H., *Taal voor alledag - Feiten en meningen over het taalgebruik van lbo- en mavo-leerlingen in alledaagse situaties*, Den Haag, svo, 1987.
- Blok, H., *Lezen voor je plezier, hoe staat het daarmee bij leerlingen op de basisschool?*, Amsterdam, SCO, 1992.
- Boland, Th., De ontwikkeling van de leesattitude in het basisonderwijs - Een longitudinale benadering, in: *Tijdschrift voor onderwijsresearch* 13 - 1988, pp. 3-15.
- Boland, Th. en C. Aarnoutse, De relatie tussen leesattitude en leesprestatie, in: J.H. Boonman en Van der Linden (red.), *Taal leren en samenwerken in het onderwijs*. Lisse, 1987.
- Boschma, G., *Lokale en regionale leesbevordering door boekhandels*, onderzoek in opdracht van de Stichting Adviesbureau voor de Boekhandel ten behoeve van de Nederlandse Boekverkopersbond, tevens eindexamenscriptie Algemene Hogeschool van Amsterdam, Amsterdam, 1992.
- Braet, A. en T. Hendrix (red.), *Het CVEN rapport*, eindverslag van de Commissie Vernieuwing Eindexamenprogramma's Nederlandse taal- en letterkunde havo en vwo, Den Haag, 1992.
- Burg, M. van der, *Jeugd te boek*, overzicht van onderzoek naar leesgedrag, vrijetijdsbesteding en bibliotheekgebruik door jongeren, Den Haag, NBLC, 1989.
- Bus, A.G. en L. Verhoeven (red.), *Instructie in beginnend lezen*, Reading Association in the Netherlands, Delft, Eburon, 1992.
- Bus, A.G., M.H. van Ijzendoorn, A.D. Pellegrini en W. Terpstra, Van voorlezen naar lezen - Een meta-analyse naar intergenerationele overdracht van geletterdheid, in: *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs*, jrg. 10 nr 3, pp.157-175, mei 1994.
- Cebuco Oplagemarkt 3, *Lezerssegmenten*, Cebuco, Amsterdam, 1993.

- Chorus- Reintjes, M., *De leeswereld van kinderen*, beschrijving van het leesproces bij kinderen uit de bovenbouw van de basisschool aan de hand van boekbesprekingen in de klas, Den Haag, NBLC, 1991.
- Chorus-Reintjes, M., *Lezen in kinderopvangcentra*, Haarlem, Stichting TMW, 1992.
- Coenen, L., Van wetenschap tot vakmanschap - De voorbereiding van de docent op het bijbrengen van literaire competentie, in: W.A.M. de Moor en M. van Woerkom (red.), *Neem en Lees*, over literaire competentie als doel van literatuuronderwijs, Den Haag, NBLC, 1992.
- Dijk, J. van, Toenemende ongelijkheid van inkomens en mediaconsumptie - Gevolgen voor sociaal-cultureel burgerschap, in: *Massacommunicatie*, 1994-1.
- Dijkstra, K., *Lezers in Utrecht*, een empirisch onderzoek naar leesgedrag en factoren die hierop van invloed zijn, academisch proefschrift Utrecht, december 1992.
- Dirksen, J.A.G., *Lezers, literatuur en literatuurlessen*, academisch proefschrift Nijmegen, 1995.
- Doets, C. en P. Groen, T. Huisman en J. Neuvel, *Functionele ongeletterdheid in Nederland*, Amersfoort, SVE, 1991.
- Elley, W.B., *How in the world do students read?*, IEA Hamburg, 1992.
- Feitelson, D., Reading Instruction: an International Perspective, in: A. Bus en L. Verhoeven (red.), *Instructie in beginnend lezen*, Rain reeks 2, Delft, Eburon, 1992.
- Fokkema, D. en E. Ibsch, *Literatuurwetenschap en cultuuroverdracht*, Muiderberg, Coutinho, 1992.
- Freeman-Smulders, A., *Leren lezen is niet genoeg*, Amsterdam, 1990.
- Ganzeboom, H., *Cultuurdeelname in Nederland. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten*, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1989.
- Ganzeboom, H.B.G. en I. Maas, *Culturele socialisatie en sociale stratificatie. Een toetsing van de culturele reproductietheorie aan de hand van vijf Nederlandse databestanden*, paper gepresenteerd op de Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen, Amsterdam, 28-29 april 1992.
- Gasenbeek, B., *Op zoek naar boekenlezers. Een kritische evaluatie van onderzoek naar het lezen, kopen en lenen van het algemene boek*, Den Haag, NBLC, 1987.
- Geljon, C., *Literatuur en leerling. Een praktische didactiek voor het onderwijs*, Bussum, Coutinho, 1994.
- Ghesquiere, R., *Het verschijnsel jeugdliteratuur*, Leuven/Amersfoort, Acco, 1988.
- Gids voor de informatiesector* 1993, NBLC uitgeverij, Den Haag en Boekblad bv, Rotterdam, 1993.
- Gids voor de informatiesector* 1994, NBLC uitgeverij, Den Haag en Boekblad bv, Rotterdam, 1994.
- Glopper, K. de, en E. van Schooten, *De inhoud van de examens Nederlands voor havo en vwo*, Amsterdam, sco, 1990.
- Glopper, K. de en M.E. Otter, *Nederlandse leesprestaties in international perspectief*, Amsterdam, sco, 1993.
- Goedegebuure, J., *Te lui om te lezen?*, Amsterdam, 1989.
- Grondslagennotitie leesprojecten*, Den Haag, Sardes, 1993.
- Haan, M. de en W.A.M. Kok, *Leespromotie in Utrechtse OVB-scholen*, Utrecht, ISOR, 1991.
- Hammond, J. en P. Freebody, The question of functionality in literacy: a systematic approach, in: L. Verhoeven (red.), *Functional Literacy*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1994, pp. 425-444.

- Handboek literatuuronderwijs Nederlands*, Amsterdam, Bulkboek, 1993.
- Janssen, T., M. Overmaat en N. Rowan, Lerarenopleiders over literatuurdidactiek, *Nederlandse Taalunie voorzetten* 14, Den Haag, Stichting Bibliographia Neerlandica, 1988.
- Janssen, T., *Het literatuuronderwijs Nederlands in de bovenbouw van het havo en vwo*, resultaten van een nationale enquête, Amsterdam, 1992.
- Kamphorst, T. en E. Spruijt, *Vrijtijdsgedrag in het perspectief van socialisatie*, Academisch proefschrift, Utrecht, 1983.
- Kees, K., *Het leesbevorderingsbeleid in Nederland, enkele aspecten van het leesbevorderingsbeleid van WVC, het NBLC, SSS, Stichting Lezen en het Platform Kinder- en Jeugdliteratuur in kaart gebracht en nader onderzocht*, doctoraalscriptie, Utrecht, 1992.
- Keizer, W. en F. Stein, Nadelig effect van lenen geenszins aantoonbaar - Van der Zwan over boekvoorziening in Nederland, in: *Bibliotheek en Samenleving* 11, 1993.
- Koolstra, C.M., *Television and children's reading - A three year panel study*, academisch proefschrift, Center for child and media studies, Leiden, 1993.
- Knulst, W. en M. Kalmijn, *Van woord naar beeld?*, onderzoek naar de verschuivingen in de tijdsbesteding aan media in de periode 1975-1985, Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau, 1988.
- Knulst, W., *Van vanderille tot video*, een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1989.
- Knulst, W. en G. Kraaijkamp, *Vervolgstudie van woord naar beeld*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1990.
- Kraaijkamp, G. en W. Knulst, *Stijgend scholingsniveau, afnemende belezeneid, over verschuivingen in het gebruik van media tussen 1955 en 1990*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1992.
- Knulst, W., Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend opleidingsniveau achter bij de verwachtingen?, in: P. Dekker en M. Konings van der Snoek, *Sociale en culturele kennis - Hoe bevalt de Nederlandse vrouw? En 44 andere vragen beantwoord*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1992.
- Kraaijkamp, G., *Over lezen gesproken - Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag*, Amsterdam, Thesis publishers, 1993.
- Kraaijkamp, G., Wie maken er gebruik van de bibliotheek? Sociale spreiding van cultuur door bibliotheken, in: *Bibliotheek en samenleving* 9, pp. 275-277, 1992.
- Kraaijkamp, G., Bereiken bibliotheken een gespreid publiek?, in: *Sociale en culturele kennis - Hoe bevalt de Nederlandse vrouw? En 44 andere vragen beantwoord*, SCP, Rijswijk, 1992.
- Kurvers, J. en P. Mooren, Stadia in de leesontwikkeling, in: *De verborgen plaats van kinderliteratuur op school*.
- Leemans, H.M.J.M., *Het veelvormige boek - Informatiegebruik bij de aankoop van een hedonistisch produkt*, Delft, Eburon, 1994.
- Lierop-Debrauwer, W.L.H. van, *Ik heb het wel in jouw stem geboord*, over de rol van het gezin in de literaire socialisatie van kinderen, Delft, Eburon, 1992.

- Leseman, P., Geletterdheid, tweetaligheid en culturele socialisatie, in: *Toegepaste taalwetenschap in artikelen*, jrg. 37, 2. pp. 120-132.
- Leseman, P. Sociale klasse, etniciteit en literaire socialisatie, in: L. Verhoeven (red.), *Handboek lees- en schrijfdidactiek*, Amsterdam, 1992.
- Leseman, P. Socio-cultural determinant of literacy development, in: L. Verhoeven (red.), *Functional Literacy - Theoretical issues and educational implications*, Amsterdam/Philadelphia, 1994.
- Lil, J.E. van, M.W. Vooijs en T.H.A. van der Voort, Het verband tussen televisiekijken en lezen: een dwarsdoorsnedestudie, in: *Pedagogische Studicën*, 1988, nr.65, p. 377-389,
- Lil, J.E. van, *Beeld van een kind*, NOS afdeling kijk- en luisteronderzoek, Hilversum, 1988.
- Lil, J.E. van, Het mediagebruik van drie- tot en met zestienjarigen: een tijdsbestedingsonderzoek, in: *Massacommunicatie* 1, jaargang 17, 1989.
- Linden, A., Wordt de krant het stiefkind van de media-opvoeding?, in: *Massacommunicatie* 1, 1989, pp. 94-102.
- Media-onderzoek etnische groepen* - 1992, tekstrapport en tabellenrapport, NOS afdeling kijk- en luisteronderzoek, Hilversum, 1992.
- Moor, W.A.M. de en M. van Woerkom (red.), *Neem en lees - Literaire competentie: het doel van literatuuronderwijs*, Den Haag, NBLC, 1992.
- Moor, W.A.M. de, Wat betekent deze tekst voor mij? - Reflectiviteit in het literatuuronderwijs, in: W.A.M. de Moor en M. van Woerkom, *Neem en lees - Literaire competentie: het doel van literatuuronderwijs*, Den Haag, NBLC, 1992.
- Mooren, P., A. Vermeer en H. Verschuren (red.), *De verborgen plaats van kinderliteratuur op school*, Den Haag, NBLC, 1989.
- Meijeraan, P.M.S., *Geboeid lezen - Het effect van kranten lezen in de klas*, Utrecht, Wetenschaps-winkel sociale wetenschappen, 1994.
- Nelville Postlerwaite, T. en KN. Ross., *Effective schools in reading - Implications for educational planners*, Hamburg, IEA, 1992.
- Mul, J. de, Waarom esthetische opvoeding, waarom literatuuronderwijs? - Stadia van de esthetische opvoeding volgens Parsons, in: W.A.M. de Moor (red.), *Stiefkind en Bottleneck - De toetsing in het literatuuronderwijs*, Nijmegen, vakgroep algemene kunstwetenschappen, 1990.
- Otter, M., *Leesvaardigheid, leesonderwijs en buitenschools lezen, Instrumentatie en effecten*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, SCO, 1993.
- Oud, W., H. Ganzeboom en F. Haanstra, *Effecten van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs*, verslag van het vooronderzoek, Amsterdam, SCO, 1992.
- Pas, G. van der, *Lees meer, lees weer*, een studie naar het lezen en leesgedrag, doctoraalscriptie Utrecht, 1994.
- Peer, W. van en F. Marshall, Tussen Hooft en halskus - Parafrase als paradox in de literatuurles, in: E. Andringa en D. Schram, *Literatuur in functie - Empirische literatuurwetenschap in didactisch perspectief*, Houten, 1990.
- Peer, W. van, *Lees meer fruit - Kinderen en literatuur*, Houten, 1992.
- Peer, W. van en R. Soetaert, De literaire canon in het onderwijs, *Nederlandse Taalunie voorzetten* 43, Den Haag, Stichting Bibliographia Neerlandica, 1993.

- Peeters, J. en C. Woldringh, *Leefsituatie van kinderen tot 12 jaar in Nederland*, Nijmegen, ITS, 1993.
- Piek, K.M., *Bibliotheken en leesbevordering, een onderzoek naar leesbevordering en de rol die bibliotheken daarin vervullen*, Den Haag, Sardes, 1993.
- Piek, K.M., *Leden of lezers?*, een onderzoek naar de rol van openbare bibliotheken in leesbevordering, doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1994.
- Prins, H., W. de Gier en M. van der Burg, *Lezers in beeld*, een nadere analyse van het consumentengedrag ten aanzien van het kopen, lenen en lezen van boeken, Den Haag, NBLC, 1989.
- Ramaut, G., Hoe anders lezen migranten?, een onderzoek onder Vlaamse, Turkse, Marokkaanse en Italiaanse scholieren, voorpublicatie in: *Leesgoed* 5, nov. 1994, pp. 166-168.
- Rees, K. van, Theorie cultuurdeelname is geen 'exemplar', in: *Boekmancahier*, 6e jrg. december, 1994, pp. 495-503.
- Reitsma, P. en M. Walraven, *Instructie in begrijpend lezen*, Delft, Rain reeks 1, 1991.
- Schram, D., *Norm en normdoorbreking*, Amsterdam, 1985.
- Seegers, R. T., *Lezen en laten lezen*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1981.
- Sijtsma, J. e.a., *Balans van het taalonderwijs halverwege de basisschool*, uitkomsten van de eerste taalpeiling medio basisonderwijs, Arnhem, Cito, 1992.
- Sociaal en Cultureel Rapport* 1992, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1992.
- Speurwerk Boekenomnibus*, 1994.
- Tellegen-van Delft, S. B., *Waarom zou je lezen?*, een onderzoek naar leesredenen en leesbeletsels van leerlingen in het vierde, zesde en achtste leerjaar, Amsterdam, Baschwitz instituut, 1986.
- Thissen, J., D. Neyts en N. Rowan, Leraren over literatuuronderwijs, *Nederlandse Taalunie voorzetten* 14, Den Haag, Stichting Bibliographia Neerlandica, 1988.
- Toussaint-Dekker, A., *Boek en school*, academisch proefschrift Leiden, Spruyt, Van Mantgem & De Does bv, 1987.
- Vaessen, K., We bereiken bijna honderd procent van de ouders!, in: *Didaktief* 5, mei 1994, pp. 34-35.
- Verdaasdonk, H., *De vluchtigheid van literatuur - Het verwerven van boeken als vorm van cultureel gedrag*, Amsterdam, Ben Bakker, 1989.
- Verhoeven, L. (red.), *Functional Literacy - Theoretical issues and educational implications*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1994.
- Verhoeven, L. (red.), *Handboek lees en schrijfdidactiek - Functionele geletterdheid in Basis- en Voortgezet onderwijs*, Amsterdam/Lisse, Swets & Zeitlinger, 1992.
- Verhoeven, L., *Ontluikende geletterdheid*, een overzicht van de vroege ontwikkeling van lezen en schrijven, Lisse: Swets & Zeitlinger, 1994.
- Vernooy, K., Recente ontwikkelingen rondom beginnend lezen, in: A. Bus en L. Verhoeven (red.), *Instructie in beginnend lezen*, Rain, Delft, Eburon, 1992.
- Voort, T. van der en J. Beentjes, De bruikbaarheid van indicatoren voor het vaststellen van historische trends in het lezen, in: *Massacommunicatie* 2, 1992.
- Vries, R. de en R. Ohlsen, *Ik heb al een boek*, een onderzoek naar de effecten van het televisieprogramma 'Ik heb al een boek', Groningen, 1991.

- Wiebes, P.E., Lezen en laten lezen - *Literatuurstudie naar het lezen van boeken en factoren die hierop van invloed zijn*, Rijswijk, WVC, 1989.
- Wissink, H., W.A.M. de Moor en D. Maas, Vallende spelden - Een onderzoek naar voorleesteksten, in: *Moer* 4, 1994, pp. 129-132.
- Woerkom, M. van, De leesautobiografie als spiegel van de leescarrière, in: W.A.M. de Moor en M. van Woerkom, *Neem en lees - Literaire competentie: het doel van literatuuronderwijs*, Den Haag, NBLC, 1992.
- Zwarts, M. (red.), *Balans van het taalonderwijs aan het einde van de basisschool*, Arnhem, Cito, 1990.